

Osječka tvrđa

Pinter, Ozana

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:441244>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-23**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

SVEUČILIŠTE JURJA DOBRILE U PULI
Fakultet za interdisciplinarne, talijanske i kulturološke studije

OZANA PINTER

SPOMENICI I ZNAMENITOSTI OSJEČKE TVRĐE

Završni rad

Pula, 2020.

SVEUČILIŠTE JURJA DOBRILE U PULI
Fakultet za interdisciplinarne, talijanske i kulturološke studije

OZANA PINTER

Završni rad

JMBAG:

Studijski smjer: Kultura i turizam

Predmet: Kulturno - povijesni spomenici

Mentor: red. prof. dr. sc. Slaven Bertoša

Pula, rujan 2020.

SADRŽAJ

UVOD.....	4
1. Povijesni značaj osječke Tvrđe	5
2. SREDIŠNJI DIO	7
2. 1. Planovi izgradnje vojne utvrde i prva faza oblikovanja Tvrđe	7
2. 2. Druga faza – novi fortifikacijski sustav	8
2. 4. Posljednja faza izgradnje moderne utvrde	10
2. 6. Ostali građevinski radovi izvedeni do kraja stoljeća	17
3. Posljednji radovi na izgradnji Tvrđe	24
ZAKLJUČAK	27
POPIS LITERATURE.....	28
POPIS ILUSTRACIJE	30
SUMMARY	31

UVOD

Iako su joj prije gotovo stoljeća uklonjene fortifikacije, točnije između 1924. i 1926., ostaci bastiona i kao i bivši vojni objekti svjedoče o važnosti Tvrđe. Danas je relikv utkan u tkivo i mrežu grada, njegov najstariji dio i barokni spomenik. Tvrđa je, međutim, bila više od same vojne utvrde i kompleksnog skupa fortifikacije, vojnih objekata i vojne posade. Ona je grad, kako u prošlosti, tako i danas, iako su joj se uloga i utjecaj značajno promijenili. Kao grad- utvrda u kojoj se nalazio Unutarnji grad, ostvarila je ključan utjecaj na ukupan razvoj, strukturu i izgled grada kakav danas poznajemo. Rad se bavi izgradnjom Tvrđe kroz vijekove s naglaskom na spomenike koji su ju učinili impozantnim te konačnim izgledom Tvrđe.

Cilj istraživanja završnog kolegija pod nazivom Kulturno povijesni spomenici odnosi se na kulturnu baštinu i ostavštinu od povijesnih vladara koji su vladali tim dijelom. Izradu rada autor zahvaljuje stručnoj literaturi domaćih povjesničara, znanstvenika, istraživača, antropologa, Muzeju Slavonije i Baranje, Arheološkom muzeju grada Osijeka.

Struktura završnog rada sastoji se od tri temeljna poglavlja. Krenuvši od uvoda gdje autor rada predstavlja temu rada i glavne odrednice rada, zatim prvo poglavlje čini povijesni značaj osječke Tvrđe, središnji dio sastoji se od četiri potpoglavlja pod nazivima: Planovi izgradnje vojne utvrde i prve faze oblikovanja Tvrđe, druga faza – novi fortifikacijski sustav, posljednja faza – izgradnja moderne utvrde, te zadnje potpoglavlje zauzima ostale građevinske radove izvedene do kraja stoljeća. Treće poglavlje, ujedno i zadnje obuhvaća posljednje radove na izgradnji moderne Tvrđe. Na kraju samog rada prilaže se zaključak autorice, kao i popis literature i ilustracija te summary.

Pri radu koristile su se mnogobrojne analize. Metoda analize deskripcije i kompilacije te induktivna i deduktivna metoda. Sve te metode su dovele do ključnih sudova i zaključivanja ovog rada.

1. Povijesni značaj osječke Tvrđe

Prateći početak inkorporacije Osijeka i Slavonije u novu komorsku upravu sredinom 1690. zabilježen je dolazak u Tvrđu carske komisije pod vodstvom baruna Tullia Miglia von Bronberga, koja je imala za cilj utvrditi stanje u novostečenim područjima Slavonije i južne Ugarske te u gradu na Dravi uspostaviti municipijalno uređenje, odnosno magistrat – gradsku upravu. Gradski magistrat je institucija lokalne uprave čija je nadležnost obuhvaćala gotovo sve oblasti gradskog života; uz gradskog suca¹, gradskog kapetana i gradsko vijeće predstavljao je jedan od najvažnijih organa gradske samouprave.² Tako su u dva navrata 18. srpnja i 9. kolovoza 1690. izdane gradskom sucu i vijeću grada i tvrđave Osijek magistratske upute (instrukcije) u smislu provođenja organizacije vlasti i razgraničenje vojnih i civilnih ovlasti. Za prvog varoškog suca (*Warosser Stattrichter*) u Tvrđi postavljen je trgovac Daniel Ferdinand Vesentin. Ti privremeni statuti bili su temelj za potonji proces prema civitetu, iako socijalna struktura Osijeka u to vrijeme nema baš oznake grada.³

Zbog pripremanja izgradnje vojne tvrđave, na izmaku zime 1691., preseljeno je stanovništvo iz tvrđavske palanke oko kilometar i pol zapadno od tvrđavskih zidova te je uz dravsku obalu, iza zaostale osmanske utvrde (šanca) izgrađeno novo naselje. Tako je usporedo s postojećom gradskom jezgrom u Tvrđi postavljen temelj nove, prostorno udaljene i posve samostalne gradske jedinice (općine) iz koje će se postupno razviti Gornja varoš, tj. Gornji grad.⁴ Prvi gospodarski popis Osijeka završen je 25. siječnja 1698. i od postojećih 91 kuće, nalazilo se 53 unutar gradskih zidina, tj. u Nutarnjem gradu – Tvrđi, i 38 u Gornjoj varoši. U Osijeku je tada moglo biti od 600 do 800 stanovnika svih dobi. Istodobno je gradska posada u Tvrđi imala više od 1.000 vojnika.⁵

Premda prostorno udaljeno, poput Gornje varoši, Osijeku je pripadalo i naselje Podgrađe s desetak kućica na lijevoj obali Drave; preseljenjem tih stanovnika u ljeto ili početkom jeseni 1698. nastala je Donja varoš, gotovo dva kilometra istočno od Tvrđe, pa je sljedeće godine osnovano novo naselje iz kojeg se postupno razvija općina Donji grad.⁶

¹ Tako se nazivao gradonačelnik jer je imao i sudsku vlast prvog stupnja.

² D. Vitek, „Pravni položaj Osijeka u XVIII. stoljeću“, *Scrinia Slavonica*, Slavonski Brod 2005. str. 101-102.

³ Josip Vrbošić, „Povijesni kontekst nastanka instituta slobodnog i kraljevskog grada 1809. godine“, *Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, sv. 26, Osijek, 2010., str. 14 -15.

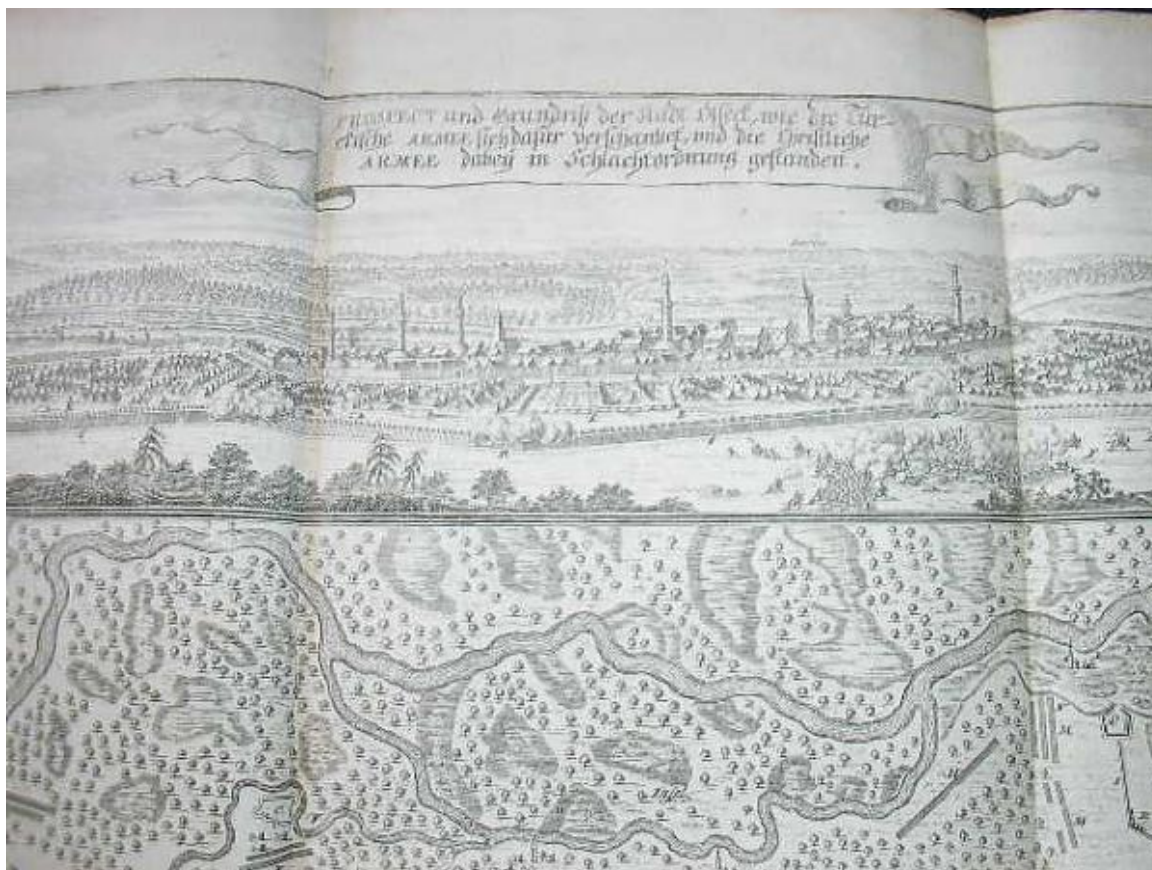
⁴ Zlata Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga Osijeka*, Osijek 2001., str. 27.

⁵ Ive Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, Osijek 1993., str. 87- 88.

⁶ Z. Živaković-Kerže, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868. – 1918.)*, Osijek 1996., str. 12 -13.

Foto 1.

Veduta Osijeka u 18. stoljeću

Izvor: <https://antikvarijat-biblos.hr/veduta-osijek-proizvod-913/>, 24. kolovoz 2020.

Do 1702. središte Osijeka je Tvrđa (*civitas*), a pod njom su bile *suburbia* (varoši) – Gornja i Donja. One su zajedno s Nutarnjim gradom (Tvrđom) činili jedinstvenu administrativnu / magistratsku cjelinu. Tako uspostavljena uprava nailazila je na niz prepreka koje su ograničavale krnju samostalnost osječkog magistrata. Najveća je prepreka bila vojna uprava. Naime, u vrijeme osnivanja magistrata još uvijek je snažna ratna opasnost (u jesen 1690. osmanlijska je vojska posljednji put opsjela Osijek; 26. siječnja 1699. sklopljen je dugo očekivani mir u Srijemskim Karlovcima između cara Leopolda I. i otomanske Porte te je nakon toga u Slavoniji zavladao trajni mir). Stoga je sve do početka 18. stoljeća bila mala vjerojatnost da se dobivene magistratske instrukcije mogu provoditi. U tom je razdoblju najveći utjecaj imala vojna vlast koja je zadirala u ovlasti novouspostavljene gradske civilne uprave. Budući da je to nerazgraničeno dvovlašće vojnih i komorskih vlasti zasigurno bilo velika smetnja u djelovanju i radu državnog aparata bečki Dvor je i na početku 18. stoljeća slao nove komisije kojima je

temeljni i osnovni cilj bio razgraničenje vojnih i civilnih ovlasti. Pod takovim utjecajem od 1702. do 1704. svaka varoš sa svojim magistratom dobiva zasebnu općinsku upravu pod upravom Dvorske komore u Beču kao feudalnog gospodara.⁷

2. SREDIŠNJI DIO

2. 1. Planovi izgradnje vojne utvrde i prva faza oblikovanja Tvrđe

Ulaskom u Osijek carska je vojska u ljeto 1686. zatekla djelomice razrušenu, ali još uvijek postojeću osmanlijsku utvrdu. Sljedeće godine u izvještaju Dvorskom ratnom vijeću u Grazu naznačeno je da su potrebni određeni radovi da bi utvrda mogla primiti oko 3.000 vojnika. Popravak utvrde su financirali Dvorsko ratno vijeće i Dvorska komora, a nadzor nad obnovom povjeren je inženjeru Megriniju, koji je zasigurno bio i autor prvoga plana osječke Tvrđe. Tijekom te i sljedeće 1688. godine provedeni se radovi na osposobljavanju postojeće utvrde.⁸ Radovi koji su slijedili do 1690. predstavljaju prvu fazu oblikovanja Tvrđe i vezani su za popravak postojeće, osmanlijske utvrde.

Drugi plan izradio je inženjer Beaulaincourt koji je na temelju zatečenoga stanja isticao nužnost gradnje tvrđavskog roga u produžetku gradskih zidina prema istoku te istodobno predložio i popravak postojećih gradskih zidina i izgradnju 8 bastiona, ali bez promjene postojećega stanja unutar gradskih zidova. Prema odluci cara Leopolda I. radove vezane za obnovu osječke utvrde provodio je general grof Aspremont.⁹ Tijekom travnja te 1688. godine radovi oko obnove su uznapredovali te je sljedeći mjesec general Aspermont javio u Beč da je planirani popravak utvrde dovršen, ali da nedostaje novca za uređenje mostova, kao i za daljnje utvrđivanje grada.¹⁰ O obimu i kvaliteti radova na utvrdi svjedoči 1689. pukovnik Löffelholz koji je opisao da je utvrda u Osijeku još uvijek u vrlo lošem stanju. O radovima i stanju utvrde potvrđuju i izvještaji iz 1690. iz kojih se uočava da se objekti

⁷ *Vodič kroz Osijek*, Osijek 1921., 5; D. Vitek, „Pravni položaj Osijeka.. str. 105 - 110.

⁸ D. Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću – Od zasebnih gradskih jedinica do jedinstvenog grada*, Zagreb 2004., str. 95-97.

⁹ I. Mažuran, „Na pragu novog doba”, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek 1996., 8; ISTI, *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek, 2000., str. 69.

¹⁰ D. Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću...*, str. 98.

izgrađeni 1688. urušavaju te nastaje i novi plan izgradnje Tvrđe, koji je izradio inženjer Megrini.¹¹

2. 2. Druga faza – novi fortifikacijski sustav

Budući da su Osmanlije od 30. listopada do 6. studenoga 1690. opsjedale Osijek uočena je važnost i hitnost obavljanja radova na utvrđenju grada. Tada je iz Osijeka u Beč ponovno poslan plan s troškovnikom i molbom za slanje građevinskih materijala, alata i potrebnih obrtnika te palisada i letvi potrebnih za rad. Tako su 1690. u Osijek iz Pešte stigli inženjeri Mathias von Kayserfeld i Berseti te tako započinje druga faza vezana za izgradnju nove utvrde. Uz zadržavanje postojeće strukture, u ovoj fazi izgradio se potpuno novi fortifikacijski sustav temeljen na izgradnji novih zidova.¹² Iz te druge faze sačuvana su četiri plana i Kayserfeldov izvještaj iz 1691. Prvi plan prikazuje osječku utvrdu s četirima vratima i tvrđavskim rogom koji je projektiran još 1688. i nastavlja se na osmanlijsku utvrdu uz jednu novost u odnosu na prijašnje planove—odustaje se od utvrđenog osmanlijskog podgrađa. Drugi plan, kojem je autor sam Kayserfeld, donosi daljnja utvrđenja i fortifikacije utvrde kao i krunske utvrde na lijevoj obali Drave. Treći plan i četvrti odstupali su značajno od prva dva jer su se temeljili na izgradnji potpuno nove utvrde. Primjerice, četvrti plan predstavlja utvrdu čiji je izgled u skladu s najnaprednijim onodobnim graditeljskim dostignućima.¹³ U svrhu financiranja planiranih radova odobren je iznos od 20.000 forinti iako je za ukupne planirane radove trebalo još toliko. Kayserfeld je neprestano tražio više radnika, kao i građevinskoga materijala. Istodobno se tijekom cijele 1691. više puta žalio Dvorskom ratnom vijeću na lokalne vojne zapovjednike te na crkvene dostojanstvenike koji su se oglušili na njegove zahtjeve za davanje radne snage.¹⁴ Od kraja 1691. i tijekom 1692. naglasak je stavljen na izgradnji objekata unutar utvrde. Uz drvene vojarne, koje su bile potrebne za smještaj vojne posade koja se u to vrijeme nalazila u tvrđavskom rogu radilo se i na izgradnji pontonskoga mosta, popravku već iskopanih grabišta te na jugoistočnom bastionu. Uz te radove,

¹¹ Mira Ilijanić / Marija Mirković, „Prilog dokumentaciji o građevnoj povijesti osječke Tvrđe na prijelazu sedamnaestog u osamnaesto stoljeće”, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* (4/1978. – 5/1979.), Zagreb 1979., 93; D. Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću...*, str. 99.

¹² D. Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću...*, 162, 163; M. Ilijanić / M. Mirković, „Prilog dokumentaciji o građevnoj...”, str. 93.

¹³ Ivy Lentić-Kugli, „Dva plana osječke Tvrđe s kraja 17. stoljeća”, *Osječki zbornik* (16), Osijek, 1977., 177; D. Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću...*, str. 100-102.

¹⁴ D. Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću...*, str. 103- 104.

Kayserfeld je namjeravao proširiti zidove utvrde. U to vrijeme je Dvorsko ratno vijeće poslalo novac i za izgradnju barutane.¹⁵

Nastavak izgradnje odvijao se prema novom Kayserfeldovom planu iz 1693. po kojem je prvi puta prikazana unutrašnja urbana struktura utvrde. Ucertan je novi raspored ulica u kojem je vidljiva primjena baroknoga planiranja i uspostavljanje ortogonalnoga sustava s djelomičnim prilagođavanjem postojećeg sustava ulica s revelinima pred prolazom u tvrđavski rog i s izgradnjom Novih vrata. Ucertane su i planirane lokacije za vojne objekte: zgradu Glavne straže, vojarne, skladište namirnica i dvije barutane. Većina tih zgrada bila je smještena neposredno uz zidine. (Taj je plan rasporeda vojnih zgrada, uz određene izmjene pojedinih objekata u konačnici i ostvaren.) Time je oblikovana prostorna struktura vojnih objekata prema modernim principima unutar utvrde koji su činili ovojnicu uz zidove. Nakon smrti Kayserfelda 1693. u borbama kod Beograda radovi na osječkoj utvrdi gotovo su u potpunosti obustavljeni, jer je prestao dotok novca za izgradnju. Tako je završena druga faza izgradnje osječke utvrde.¹⁶

Foto 2.

Plan osječke utvrde

Izvor: <https://hrcak.srce.hr/164530>, 24.kolovoz.2020

¹⁵ M. Ilijanić / M. Mirković, „Prilog dokumentaciji o građevnoj...”, 93; D. Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću...* str. 104 - 105.

¹⁶ Sonja Gaćina / Grgur Marko Ivanković, *Planovi i vedute Osijeka*, Osijek 1996., 19; D. Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću...*, 105, 106; I. Mažuran, *Grad i tvrđava...*, str. 49.

2. 3. Prestanak radova na izgradnji

Prestanak radova na izgradnji Tvrđe trajao je sve do prvoga desetljeća 18. stoljeća i to je razdoblje obilježilo propadanje onoga što je bilo sagrađeno u prethodnom razdoblju. Sve se to događalo unatoč tomu što se u Osijeku nalazilo vojno zapovjedništvo za čitavu Slavoniju. O vrlo lošem stanju osječke utvrde svjedoči 1697. Princ Eugen Savojski prošavši kroz Osijek nakon pobjedonosne bitke kod Sente i 8. listopada o tome javio caru krenuvši u novu vojnu protiv Osmanlija u Bosnu.¹⁷ No, ni početak 18. stoljeća nije označio prekretnicu u obnovi utvrde u Osijeku. Slabe novčane prilike i ratne okolnosti¹⁸ prvoga desetljeća bile su izrazito nepovoljne, što je uzrokovalo daljnje urušavanje osječke utvrde. No, ipak su u potonjem desetljeću izgrađene oružane, obnovljene vojarne te postavljen mostova preko Drave i to nalogom Dvorskoga ratnoga vijeća i Dvorske komore o nastavku radova na izgradnji utvrde putem obveznog besplatnog rada u kojem su kulukom sudjelovali stanovnici obližnjih mjesta, a stanovništvo udaljenijih mjesta su morali plaćati dodatni porez za tu namjenu. Radovi su provedeni pod tadašnjim zapovjednikom Tvrđe generalom Creutzom, koji je 1709. krenuo s gradnjom pridržavajući se Kayserfeldova plana. Iako je uspio za radove osigurati 9.000 forinti njegovom smrću te godine radovi se zaustavljaju.¹⁹

2. 4. Posljednja faza izgradnje moderne utvrde

Drugo desetljeće 18. stoljeća obilježilo je posljednju, najvažniju, faza izgradnje osječke utvrde, a vezano je uz dolazak generala Johanna Stephena baruna von Beckersa na mjesto zapovjednika Osijeka. Od 1710. godine pod njegovim zapovjedništvom izveden je glavni dio posla na izgradnji osječke utvrde bit će i dovršen, te se upravo general Beckers najčešće navodi kao graditelj Tvrđe. Glavno obilježje tog razdoblja prelazak je na kruti građevni materijal – kamen i opeku. Cigla se pekla u carskoj ciglani (Ziegelplatz) u Donjem gradu, a za peći ciglane dovozila su se potrebna drva iz obližnjih šuma. U nove zidine ugrađen je sav zidni plašt turske tvrđave. Osim građevinskog materijala na gradnju u tom

¹⁷ I. Mažuran, *Grad i tvrđava...*, str. 49.

¹⁸ Habsburška Monarhija je od 1681. do 1714. sudjelovala u 4 velika rata – opsada Beča, Veliki bečki rat, ustanak u Ugarskoj / Mađarskoj i rat za španjolsko nasljeđe, koji su državu golemo novčano zadužili. Da bi što prije financijski rasteretio državnu blagajnu car Leopold I. je 1697. prilikom reorganizacije državne uprave uveo godišnji porez od cjelokupnog Carstva u iznosu od 12.000.000 guldena. (Vidi opširnije: Čarls Ingrao, *Habsburška Monarhija 1618-1815.*, prijevod Gojko Mišković, Beograd / Novi Sad, 2014., str. 86 – 106.).

¹⁹ D. Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću...*, 110; I. Mažuran, *Grad i tvrđava...*, str. 69.

razdoblju bitno je utjecao i promijenjen tok Drave, koji je doveo do stvaranja močvarnoga pojasa uz sjeverozapadni rub utvrde. Sve je to utjecalo i na položaj same tvrde.²⁰

Prvi učinjeni radovi odnosili su se na sanaciju postojećeg stanja utvrde: uređenje puta oko utvrde, same utvrde, revelina na južnoj strani, radovi na kanalu koji je odvodio vodu iz utvrde, na dvije barutane i skladištu namirnica. Značajni radovi izvršeni su na vratima utvrde, tako da su nova vrata bila zidana i opremljena pomičnim mostom i dvojnim vratima. Također su zidana od opeke i Vodena vrata (Porta Aquatica), koja su vodila prema rijeci Dravi. Na ulazu u istočni tvrđavski rog vrata su zazidana. Uređena su stražarska mjesta i komunikacijski most na sjevernoj strani te su za topove podignuti zakloni. Osim toga, radi prevencije od požara na glavnom je tvrđavskom trgu iskopan i obzidan zdenac.²¹

Iduće se godine radovi na popravku utvrde nastavljaju se te u Osijek dolaze inženjeri Caspar Dörk i La Croix, ali i potreban novac za daljnju gradnju. Uz Dörkov plan utvrde 1712. nastaju još tri plana koja je izradio inženjer La Croix. Ti planovi, usvojeni od Dvorskoga ratnoga vijeća, nastali su na temelju tada suvremenih fortifikacijskih saznanja i dostignuća. Time konačno i počinje izgradnja Tvrđe djelomice sačuvana u današnjem obliku. U to vrijeme Osijek je upućen i inženjerijski pukovnik Maksimilijan Eugen grofu d' Gousseau, a 1713. za inženjera je postavljen i Johann Friedrich Heiss. Ozbiljni radovi na izgradnji moderne utvrde započeli su od gradnje nove barutane, popravljena je oružana i jedna od vojarni, a dobro se napredovalo i u gradnji vodotornja. Stari zidovi bili su otvoreni na pet mjesta, što je neposredno ugrožavalo utvrdu i ubrzavalo radove. Dvorsko ratno vijeće donosi odluku da sve novosagrađene kuće u Tvrđi moraju biti zidane, a ne drvene, što je značajno podiglo kvalitetu utvrde i smanjilo opasnost od požara. Godina 1714. je obilježena najintenzivnijim radovima. Podignuto je 2.061 kubični hvat zida visokoga 6 stopa²², za koji je potrošeno 3,355.308 opeka. Uz to radovi su se obavljali i na tri bastiona, vojarni na gradskom trgu, barutani, skladištu za topove, revelin između Leopoldova i Josipova bastiona te časnički stanovi.²³

Doduše, za tadašnje potrebe iskopani su prvi bunari u Tvrđi na samom početku 18. stoljeća u vrijeme prve faze izgradnje vojne utvrde nizinskoga tipa. Pet bunara – dva na glavnom tvrđavskom trgu i tri uz buduće vojarnje – iskopana su 1714. na mjestima gdje je potreba za pitkom vodom bila najveća, i to zbog velike koncentracije vojnika, te u blizini gospodarskih objekata (npr. opskrbeničke vojarnje, zgrade na današnjem Trgu Vatroslava

²⁰ I. Mažuran, „Na pragu novog...”, (str. 28-112-163.); Josip Bösendorfer, „Franjevci u Osijeku”, *Hrvatski list*, Osijek, 12. 5. 1933.,str. 3.

²¹ D. Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću...*, 111, 112; I. Mažuran, *Grad i tvrđava...*, str.70- 71.

²² Stopa 32 cm.

²³ I. Mažuran, *Grad i tvrđava...*, 71-73; D. Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću...* str. 114-115.

Lisinskog u kojoj su danas Isusovačka klasična gimnazija i Caritas, Donatti-vojarne i Neuthor-vojarne (zgrade u današnjoj Ulici kamila Firingera), u kojima su u prizemlju bile smještene vojničke staje) gdje se za golemo ljudstvo spravljala hrana, a konjima osiguravala voda za piće. Ti prvi bunari u Tvrđi, kao i oni npr. u Brodskoj tvrđavi, bili su opremljeni samo drvenim skeletom i krovom od crijepa. Kopani su kao vertikalna rudarska okna, a potom su obzidani. Prostor oko zida ispunjavao se nabijenom zemljom. Vađenje zemljanog materijala najvjerojatnije se obavljalo tada znanom tehnikom s pomoću čekrka, ručnog kola i dviju drvenih košara koje su se istodobno dizale i spuštale (jedna gore druga dolje). Prve bunare se kopalo do dubine od 8,5 m, a voda se zahvaćala čekrkom i vjedrom. Bunarska je voda bila bistra i zdrava za piće, upotrebljavala se i za pripremu kruha, kuhanje i pranje. Budući da su ti bunari bili previše plitki, često se, posebice u ljetno vrijeme, događalo da su vojnici (vojne posade) ostajali bez vode za kuhanje i za pripremu kruha pa su se od sredine 18. stoljeća vojne vlasti u Tvrđi usmjerile na izgradnju vodovoda.²⁴

Do kraja sljedeće godine izgrađeni su na istočnoj strani utvrde bastioni sv. Inocencija i sv. Karla, na južnoj strani sv. Leopolda, a na zapadnoj strani bastioni sv. Josipa i sv. Terezije, smještenih od istoka prema zapadu oko gradske jezgre, tvrđavskoga roga, zaštitnoga zida i jarka – te zaštitne utvrde opasane s vanjske strane glasijama²⁵. Dovršena su i Vodena i Nova vrata (Porta Nova, na jugu Tvrđe u smjeru Neudorfa, Novoga grada²⁶, osnovanoga krajem toga stoljeća), te zgrada Glavne straže, oružana, barutana i vojarne.²⁷

²⁴ Josip Bösendorfer, „Pravoslavni element kao sekundarni faktor u oblikovanju građanskog staleža u Osijeku“, *Osječki zbornik*, II. i III, Osijek 1948., 52.; Josip Kljajić, *Brodsko tvrđava*, Slavonski Brod, 1998., str. 106- 107.

²⁵ Glasije – fr. glacis; glacier = poravnati; koso poravnato zemljište odnosno tlo ispred rova tvrđavskih zidina kako se napadaču ne bi dala mogućnost zaštite.

²⁶ U južno gradsko područje 1792. naseljavaju se uglavnom njemački doseljenici stvarajući buduću četvrtu gradsku cjelinu Neustadt (današnji Novi grad). Taj je dio grada bio poznat po svojim *furingašima* za sve vrste prometa. U prvoj polovici 19. stoljeća Novi grad glasovit je po lijepom perivoju – Gradskom vrtu sa streljanom i velikom zgradom za priredbe i svečanosti, tvrđavskim grobljem, te s Gornjom i Donjom ulicom, današnja ulica Martina Divalda. (Vidi: Božo Plevnik, *Stari Osijek*, Osijek 1987., 43.)

²⁷ I. Mažuran, „Osijek u 18. stoljeću“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek 1996.,(str. 28-29); Z. Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga...*,str. 36.

Foto 3.

Vodena rata

Izvor: Fotografija preuzeta iz privatne fotogalerije osječkog fotografa Roka Poljaka, 24. kolovoz, 2020.

Radovi su nastavljeni i 1716. godine. Tako je dovršena zgrada bolnice, stražarnice, sustav navodnjavanja grabišta, časnički stanovi i vojarne, pontonski most i zgrada Generalata (Generalatshaus), izgrađena na sjevernoj strani današnjega Trga sv. Trojstva; najmarkantnija i najimpozantnija zgrada vojnog zapovjedništva, kasnije je u svojstvu vojarne (Generalatskasserne). Stilski je sinteza renesanse i baroka, tj. pročelje zgrade je renesansno, osim portala koji je tipično barokni s dvostrukim stupovima u dovratnicama.²⁸

²⁸ Z. Živaković-Kerže, *Osijek – povijest, kultura, umjetnost, prirodne ljepote, [turistička monografija]*, Zagreb 2004., str.30-36.

Foto 4.

Pogled na zgradu Generalata (današnji Rektorat Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

Izvor: Fotografija preuzeta iz privatne fotogalerije osječkog fotografa Roka Poljaka, 24. kolovoz, 2020.

Osim navedenih radova u unutrašnjosti utvrde, provedeni su radovi i na fortifikacijama, koji su imali prednost zbog potrebe zatvaranja utvrde. Izgrađena su i Valpovačka vrata s odgovarajućim mostom, kao i most kod Novih vrata. Na svim bastionima, revelinima i spojnim zidovima započeto je stavljanje zaštitnog sloja zemlje. Zbog nedostatka novca radovi su 1717. nastavljeni smanjenim obimom. General Beckers preuzeo je u to vrijeme zapovjedništvo nad čitavom Slavonijom te je zbog ratnih sukoba s Osmanlijama često izbivao iz Osijeka. Unatoč tome radovi su se nastavljali. Te je godine utvrdu posjetio i Princ Eugen Savojski koji ju je ovoga puta pregledao i dao nekoliko prijedloga za njezino

unaprjeđivanje pa su radovi nastavljani već u travnju 1718. godine. Tvrđavski zidovi i većina vojnih zgrada bili su završeni sljedeće godine.²⁹

Foto 5.

Princ Eugen Savojski

Izvor: <https://rb.gy/hh6axb> , 24. kolovoz 2020.

2. 5. Izgradnja krunske utvrde na baranjskoj strani

Bitna sastavnica utvrde je krunska utvrda na lijevoj obali Drave, koja je sagrađena prema naptcima Princa Eugena Savojskog, kao svojevrsni mostobran i zaštita utvrde sa sjevera. Vođenje poslova na izgradnji krunske utvrde i samo zapovjedništvo u Osijeku preuzeo je general–bojnik Maksimilijan barun pl. Petraš³⁰. Naime, 1718. godine ga je Princ

²⁹ I. Mažuran, „Osijek u 18. stoljeću...”, 29; D. Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću...*,(str.116-117); I. Mažuran, *Grad i tvrđava...*, str. 80.

³⁰ Maximilian von Petrasch rođen je 1668. u moravskom mjestu Olomoucu. S mlađim bratom Ernstom Antonom (1680. – 1768.) stupio je u vojsku. U početku je služio kao obični vojnik u kirasirskoj pukovniji, a nakon petogodišnjega vojevanja postao je časnik. Dolaskom u Slavoniju kao natporučnik je postavljen 1705. u Brodu na Savi na mjesto zamjenika zapovjednika Ernsta Gundacker Herbersteina, koji je stalno ratovao s brodskim graničarima po Ugarskoj / Mađarskoj u vrijeme ustanka F. II. Rákóczyja (1703.–1711). Nakon Herbersteinovoga premještanja u Segedin Petraš u kolovozu 1708. postaje zapovjednikom stare brodske utvrde. Također je puno vremena provodio na ugarskom bojištu, ali je prilikom svakog povratka radio, u granicama mogućnosti, na saniranju svih oštećenja koja su nastajala na brodskom utvrđenju. Oženio se 21. svibnja 1711. Marijom Dorotejom, kćerkom osječkoga generala Beckersa. U braku su imali sina Josipa koji je rođen u Brodu na Savi 19. listopada 1714. godine. Pod Petraševim zapovjedništvom započela je 1715. izgradnja nove brodske tvrđave. Petraš se već sljedeće godine stavio na raspolaganje princu Eugenu Savojskom koji se pripremao za rat s Osmanlijama te je u ljeto 1716. uspješno ratovao na dijelu fronte u Bosanskoj Posavini. Zahvaljujući tim ratnim uspjesima promaknut je u čin generala. Princ Savojski ga je

Eugen Savojski imenovao carskim povjerenikom za razgraničenje uzduž Save sve do Beograda i predao mu također zapovjedništvo tvrđavom u Osijeku. Budući da je Petraš bio izvrstan graničarski časnik kojega su vojnici voljeli, koji je poznao zemlju i običaje stanovnika, razumio njihov jezik i uopće u stanovništvu uživao nemali ugled. Bio je zet tada već pokojnoga generala Beckersa. Odgovorni inženjer za izgradnju bio je Heiss. Gradnja krunske utvrde započela je 1719. vjerojatno vezujući se na započete radove na lijevoj obali Drave 1718. godine, a završena je za dvije godine o čemu svjedoči uklesani natpis na utvrđi. Izgrađena su tri obrambena pojasa s tri bastiona, dva revelina s prostorima koji ih povezuju.³¹

Foto 6.

Pogled na krunsku utvrdu na lijevoj obali Drave

Izvor: Fotografija preuzeta iz privatne fotogalerije osječkog fotografa Roka Poljaka, 24. kolovoza, 2020.

imenovao ga je 1718. članom carskoga povjerenstva za razgraničenje sa Osmanskim Carstvom na rijeci Savi te mu predao zapovjedništvo nad osječkom utvrdom. Tako je osim vojnoga zapovijedanja brodskom i osječkom tvrđavom te cijelom Slavonijom vodio i građevne poslove na ostalim slavonskim tvrđavama. Budući da je dulje vrijeme poboljšavao krajem lipnja 1723. zatražio je duži dopust te je iz Broda oputovao na svoje imanje Fürstenau u Moravskoj (današnja Njemačka). Tu je i preminuo 24. kolovoza sljedeće godine u epidemiji kuge. (Vidi opširnije: Josip Bösendorfer, „Tri Petraša“, *Osječki zbornik*, br. II. i III., Osijek 1948., 259-261; Josip Kljajić, „Prilike u Brodskom Posavlju od 1688. do sredine 18. stoljeća“, *Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa o Slavenskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvoga pisanoga spomena imena Brod*, urednica Zlata Živaković-Kerže, Slavonski Brod 2000., 188-190.; *Hrvatska opća enciklopedija 8 O – Pre*, Zagreb 2006., str. 431.) U tekstu se koristi hrvatska inačica njegova imena i prezimena – Maksimilijan von Petraš što je i za hrvatsku historiografiju uobičajeno.

³¹ I. Mažuran, *Grad i tvrđava...*, str. 88, 89; Ante Eugen Brlić, *Zbirka poviestnih nadpisa grada Osieka*, Osijek 1943., 7; Vlastimir Kusik, „Spomenička i funkcionalna obnova Krunske utvrde osječke Tvrđe“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* (4/1978. – 5/1979.), Zagreb 1979., 109-111.

2. 6. Ostali građevinski radovi izvedeni do kraja stoljeća

Iako je do 1721. Tvrđa većinskim dijelom završena u potonjim desetljećima izvedeni su ostali građevinski zahvati do kraja stoljeća, i to pretežito na vojnim, civilnim i sakralnim objektima unutar zidina utvrde. Dakle, 1721. završena je gradnja revelina, dva bočna zida i središnjega zida u tvrđavskom rogu te je izgrađen *kontra gard* na bastionima sv. Josipa i sv. Inocencija te glasija između roga i bastiona sv. Leopolda. Istočno od Vodenih vrata podignuta je još jedna oružana, a popločana je i tvrđavska Glavna ulica (Hauptgasse, današnja Ulica Franje Kuhača ulica). Potom su u narednim godinama zaslugom inženjera Heissea izvedeni većinom pojedinačni radovi na vojnim objektima. Tijekom 1729. je na zapadnom dijelu Glavnoga trga izgrađena nova zgrada Glavne straže s promatračnicom na kojoj je kupola maursko-venecijanskog oblika sa stanom za zapovjednika Gradske straže. Postojeća stara zgrada iz 1715. je porušena, a nalazila se na (današnjem) središnjem dijelu trga. Na njezinom mjestu je Marija Doroteja, kćer osječkoga generala Beckersa i udovica generala Maksimilijana baruna pl. Petraša, koji je preminuo u epidemiji kuge u njemačkom gradu Fürstenau 24. srpnja 1724. dala postaviti zavjetni stup protiv kuge. Stup, uokolo sa svecima i sveticama sv. Sebastijanom, sv. Rokom, sv. Rozalijom i sv. Katarinom jedan je od najprepoznatljivijih baroknih građevina u Osijeku i svakako simbol glavnog trga Tvrđe. Tim radovima Glavni trg dobiva svoj konačni izgled, a sve ulice koje i danas postoje već su tada bile izgrađene. Unutrašnjim prostorima Tvrđe dominiraju dvije najvažnije prometnice: Cardo (današnja Franjevačka ulica) i Decumanus (Ulica Franje Kuhača).³²

³² Z. Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga...*, 34, 52; I. Mažuran, *Grad i tvrđava...*, 92, 93;.

Foto 7.

Kužni pil, tj. spomenik Sv. Trojstvu

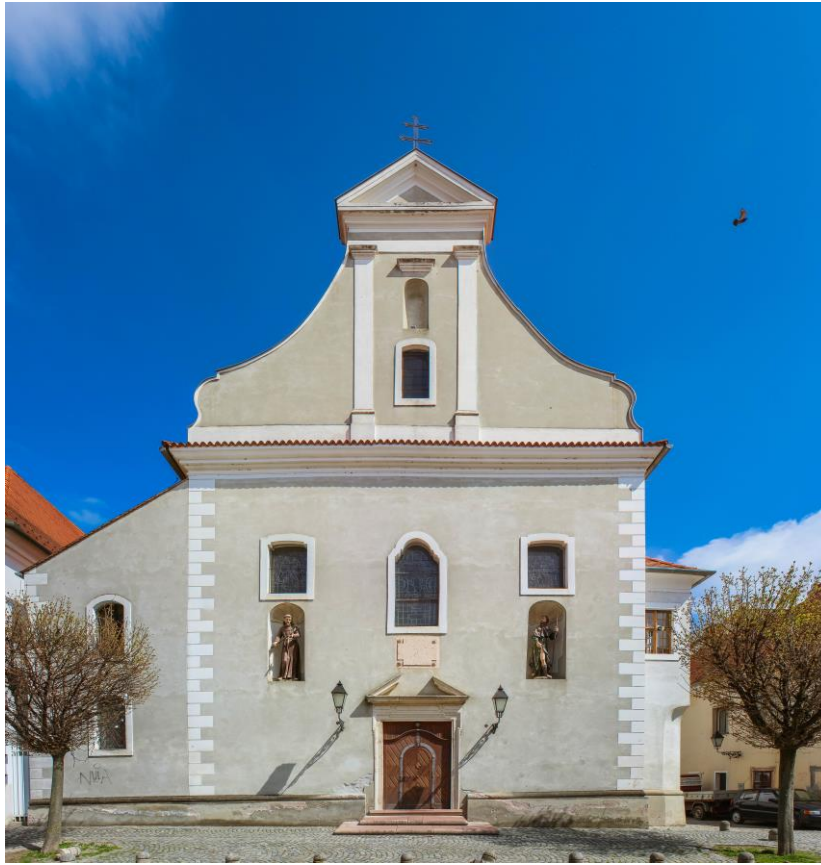
Izvor: Fotografija preuzeta iz privatne fotogalerije osječkog fotografa Roka Poljaka, 24. kolovoz, 2020.

Na mjestu stare vojničke bolnice sagrađena je od 1726. do 1730. godine bolnica sa dva krila (južno i zapadno) koja je sve do početka 90. godina 20. stoljeća služilo toj namjeni. (Danas se u toj zgradi u Ulici Franje Kuhača Tehnološko-prehrambeni fakultet.) Do kraja 1732. unutar utvrde sagrađeno je još nekoliko vojnih i javnih zgrada: velika oružana, vojni komesarijat, skladište za brašno, zgrada vojnog suda, tridesetnica, solarski ured, vojna pekara, stan za časnike, pošta i vojna kovačnica. Od sakralnih objekata franjevačka crkva Uzvišenja sv. Križa ili Crkva sv. Antuna, kako je Osječani odmila nazivaju, zidana je od 1709. do 1732. godine. Njezin zvonik podignut je na temeljima turskog minareta. Sagrađena je potporom slavonskog velikaša Marka baruna Pejačevića. U kripti ove crkve pokopani su mnogi članovi glasovitih osječkih obitelji, kao npr. baruni Kneževići, Pejačevići, Parčevići, članovi prve svjetovne tiskarske obitelji Divald, nadbiskup skopljanski Mihajlo Summa i drugi odličnici marijaterzijanskoga i jozefinskoga Osijeka. U kontekstu gradnji nekih od ovih građevina (vojarne, vojne pekare i skladišta), kao i novog Eugenovog bastiona formira se prostor današnjega Trga Vatroslava Lisinskoga, koji se nalazi iza zgrade generalata.³³

³³ Kamilo Firinger / Valadimir Utvić, *Povijest bolničkih ustanova u Osijeku od 1739-1930*, Osijek 1970., str.5; Sanja Lončar-Vicković / Željka Jurković / Dina Strober, „Trg Vatroslava Lisinskog u

Foto 8.

Pogled na franjevački samostan

Izvor: Fotografija preuzeta iz privatne fotogalerije osječkog fotografa Roka Poljaka, 24. kolovoz, 2020.

U preuređenoj bivšoj Kasim - pašinoj džamiji, otvorena je i blagoslovljena 19. listopada 1704. prva osječka župna crkva. Blagoslovio ju je tadašnji bosanski ili đakovački biskup Juraj Patačić. Budući su Osmanlije Osijekom vladale 162 godine, i nije čudo da je prva župna crkva djelovala u preuređenoj turskoj džamiji. Na njenim su temeljima 31. srpnja 1725. isusovci, ispred svoje rezidencije (danas zgrada Narodne tehnike), izgradili novu župnu crkvu sv. Mihaela, posvećenu pobjedniku i branitelju Crkve. Iako još nije bila dovršena, u njoj je 1734. počela služba Božja. Tornjevi župne crkve sv. Mihaela arkandela izgrađeni su 1741., tj. 1742. godine. Radovi na crkvi trajali su još tridesetak godina.³⁴

osječkoj Tvrđi – povijesni i prostorni razvoj”, *Elektronički časopis Građevinskog fakulteta u Osijeku* (6)., Osijek 2013. 50; Z. Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga...*, 44.

³⁴ Z. Živaković-Kerže, *Župna crkva Sv. Mihaela arkandela u Osijeku*, Osijek 2003., str. 5-35.

Foto 9.

Župna crkva sv. Mihaela arkandela

Izvor: Fotografija preuzeta iz privatne fotogalerije osječkog fotografa Roka Poljaka, 24. kolovoz, 2020.

Do 1760. sagrađen je na uglu Eugenijeva bastiona vodotoranj, a 1751. vojne vlasti dodale su još dvije vodene pumpe uz dravsku obalu i time je sagrađen vodovod. Cijevi vodovoda nalazile su se pokraj opskrbničke vojarnje i zapadnog dijela zgrade generalata sve do Glavnog trga, gdje su postavljena dva javna zdenca od crvenog kamena, u baroknom stilu, koja su služila za napajanje konja. U zdence je voda neprestano tekla, a javne su pumpe imale željezne ručke za pumpanje. Javni vodovodni bazeni nalazili su se desno i lijevo od spomenika Sv. Trojstva; bili su izgrađeni od crvenog kamena u obliku pravilnog četverokuta.³⁵

Vodovod je u prvo vrijeme služio isključivo za vojne svrhe, tj. za potrebe vojske smještene u vojnim tvrđavskim objektima (vojarnama). Izgradnja vodovoda u Tvrđi, koja je u 18. stoljeću istodobno i grad i vojno uporište na rubnom području Austrijskog Carstva, vezana je uz vrlo brojnu vojnu posadu smještenu unutar tvrđavskih zidina koja se morala strogo

³⁵ Z. Živaković-Kerže, „Prvi javni vodovod u Osijeku”, *Scrivica Sclavonica* (8), Slavonski Brod 2008., str. 148-149.

podvrgavati zdravstvenim propisima i higijenskim uvjetima koji su, pak, zavisili od zdrave, pitke vode. Vodovod carskog. i kraljevskog vojnog erara dopremao je vodu u pojedine vojarne tako da su tlačne cijevi položene u ulicama Tvrđe do kućice za pumpu na obali Drave bile spojene sa sisaćim cijevima u Dravi, koje su vodu potom tlačile kroz tlačne cijevi do pojedinih vojnih objekata“. Iako se do kraja 18. stoljeća na tvrđavski vojni vodovod priključilo i nekoliko civilnih kućevlasnika, ipak se većina stanovnika Tvrđe koristila vodom iz bunara u dvorištima svojih kuća. Budući da vodu iz tih, relativno plitkih, bunara nisu smjeli iz higijenskih razloga rabiti za piće i kuhanje, uzimali su, za te namjene, vodu iz vodovoda na trima česmama – na glavnom tvrđavskom trgu (današnjem Trgu sv. Trojstva), ispred zgrade potonje Kraljevske realne gimnazije (današnje Treće gimnazije, Ulica Kamila Firingera 14) i „pred Ubojnim slagalištem“. Za potrebe stanovništva te za pranje tvrđavskih ulica krajem 19. stoljeća i početkom 20. u Tvrđi su postavljeni i nadzemni hidranti priključeni na postojeći dravski vodovod pa su vodu tako dobile i neke privatne kuće kao i javne škole.³⁶

Foto 10.

Pogled na zdence

Izvor: Matica hrvatska, Vijenac 477, 24. kolovoz 2020.

Godine 1764. građena je barutana u bastionu sv. Elizabete, te velika vojarna zapadno od bastiona sv. Leopolda, kao i dvije vojarne i vojne kantine u krunskoj utvrdi na lijevoj obali Drave. Sljedeće godine je proveden najveći građevinski zahvat u odnosu na protekle godine –

³⁶ Ive Mažuran, *Grad i tvrđava...*, 99.; Z. Živaković-Kerže, *Voda i grad – Povijest vodoopskrbe grada Osijeka*, Slavonski Brod 2007., str.18-20.

izgrađen je drugi kat zgrade Generalata. Tom nadogradnjom zgrada postaje najviša i najreprezentativnija građevina Tvrđe, što je i bilo primjereno njezinom vojnom značaju i skladu tvrđavskog glavnog trga.³⁷

U Osijek je budući car Josip II., sin carice Marije Terezije (1740. – 1780.), još kao prijestolonasljednik obilazio Tvrđu.³⁸ Razlog njegova četvrtoga pohoda bila je izgradnja tvrde ceste preko baranjskih močvara, koja je građena na poticaj carice Marije Terezije u vrijeme upravljanja župana Niezkyja. Planiranje i priprema terena započelo je 31. svibnja 1772. na golemim baranjskim močvarama sjeverno od Drave te gradnja tvrde ceste prema Ugarskoj, tj. Bilju. Cesta je dovršena 30. svibnja 1777. godine. Građena je od pečene cigle u visini 2.80 m iznad površine močvare. Bila je remek–djelo onodobne cestogradnje. To je bio 6 km dug, ravan nasip širine 14 m građen kulukom. Uz dovršenu cestu, na njenom početku sjeverozapadno od dravske obale postavljen je veliki spomenik carici i njenom sinu. Odmah nakon izgradnje ceste uspostavljen je redovan poštanski promet i putnički promet diližansom na relaciji Osijek – Budim – Pešta.³⁹

U narednim godinama provedeni su manji građevinski zahvati. Tako je npr. 1779. ispred ulaza u bastion sv. Josipa sagrađena kuća zapovjednika brigade i zapovjedništvo tvrđavske posade. U carevu čast probijena su 1783. i četvrta vrata na utvrdi, na sjevernoj strani tvrđavskog roga tzv. Carska vrata (Porta Imperatoris). Prilikom te izgradnje srušena su u tvrđavskom rogu skladišta, nekadašnja bolnička zgrada i kapelica carice Eleonore. Kroz ta vrata moglo se smjerom prema sjeveru izaći na cestu za mađarsko mjesto Bilje, a put prema istoku vodio je u osječki Donji grad. Na carev poticaj, prilikom njegova posljednjeg posjeta, sagrađena je 1784. zgrada novog vojnog zatvora.⁴⁰

Tim provedenim većim građevinskim radovima tvrđava je dobila konačni izgled. Posebice i zato što je 25. srpnja 1783. glavno zapovjedništvo za Slavoniju i Srijem premješteno iz Osijeka u Petrovaradin. No, bitno je istaknuti da je Tvrđa od 1779. imala pravu

³⁷ I. Mažuran, *Grad i tvrđava...*, str.99- 101.

³⁸ Josip II. kao prijestolonasljednik i potom kao car boravio je 5 puta u Osijeku. Pravi razlozi njegovih prvih dolazaka, u razdoblju od 1768. do 1774., bili su vezani za gradnju tvrde ceste. Josip II. je 31. svibnja 1768. iz Gradiške stigao u Osijek i u njemu proboravio cijeli tjedan. Drugi put je grad posjetio 1770., a treći 5. svibnja 1774. godine. Prijestolonasljednik je tada stigao iz Valpova oko 5.30 sati. Htio je odsjesti u gostionici "K šaranu", ali kada je čuo da je gazdarica u groznici, krenuo je pješke u Tvrđu do zgrade generalata. Četvrti put je, sada već kao car, došao u Osijek 29. travnja 1783. u vrijeme gradnje i otvaranja Carskih vrata, a peti put stigao je 14. travnja 1788. godine. (Vidi: Stjepan Sršan, *Osječki ljetopisi 1686. - 1945.*, Osijek 1993., str.56- 62-72- 101- 110.)

³⁹ Z. Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga...*, str.55.

⁴⁰ I. Mažuran, *Grad i tvrđava...*, str.102-104.

opću kanalizaciju koju je činio 1 metar i 40 cm visok erarski kanalizacijski kanal od opeke s rešetkama ispunjenim cementnom žbukom na koji su bili usmjereni pokrajnji kanali iz svih tvrđavskih ulica. Iz opskrbeničke vojarnje betonski kanal profila 70/105 cm vodio je izravno u Dravu. Kanal je na ušću u Dravu bio širok 90 cm.⁴¹

Foto 11.

Konačni izgled Tvrđe (Jedan od nacрта)

Izvor: Turistička zajednica Osijek, <https://www.tzosijek.hr/znamenitosti-57>, 24. kolovoz 2020.

⁴¹ Z. Živaković-Kerže, *Voda i grad...*, str. 22; I. Mažuran, *Grad i tvrđava...*, str.106.

3. Posljednji radovi na izgradnji Tvrđe

Izgradnjom posljednjeg bastiona 1757. i probijanjem četvrtih tvrđavskih vrata 1783. Tvrđa je dobila svoj izgled. Sastojala se od dva dijela. Prvi dio se nalazio na desnoj obali Drave i činila ga je glavna utvrda, a drugi dio – krunska utvrda – na lijevoj obali služila je kao svojevrsni mostobran. Oba dijela su jedinstvena cjelinu i tipičan primjer utvrde nizinskoga tipa na rijeci. Geografski položaj, veličina i struktura Tvrđe određeni su osmanlijskim nasljeđem te činjenicom da je to bio jedini mogući prijelaz preko rijeke Drave. Na istočnoj strani glavne utvrde na desnoj obali Drave nalazio se tvrđavski rog s dva polubastiona, koji je dopirao vrlo blizu mosta. Bio je to jedini tvrđavski rog, a ostatak fortifikacije izvan središnjih bedema činila su još četiri revelina, 11 kontragarda i četiri redute, te sustav opkopa i glasija. Središnje bedeme pojačavalo je 8 bastiona s odgovarajućim kazamatima i kavalirima. Na istočnoj strani utvrde nalazili su se bastioni sv. Inocencija i sv. Karla, na južnoj sv. Leopolda, na istočnoj sv. Josipa i sv. Terezije, a na obali Drave sv. Elizabete i dva sv. Eugena. Unutrašnjost utvrde bila je podijeljena na blokove. Blokovi sa zgradama vojnog karaktera izgrađeni uz sakralne blokove samostana ili su činili ovojniju oko zidova utvrde. Od vojnih zgrada i objekata u utvrdi se nalazilo 7 vojarni, dvije oružane, veliko opskrbno skladište, upravne zgrade generalata, straže, garnizona i komeserijata, vojnoga suda, vojna bolnica, stanovi za časnike i brojni drugi manji objekti. Unutar utvrde postavljena je javna rasvjeta već od 1719. godine, u doba kada je još nije bilo u mnogim europskim gradovima. Na 28 stupova nalazili su se fenjeri u kojima se palio fitilj natopljen lojem. Najviše je stupova bilo na glavnom tvrđavskom trgu Weinplatzu (današnji Trg Sv. Trojstva), a po jedan ispred svake vojarne, oružarne, brašnare, vojničke ljekarne i vojničke bolnice te na ulazu u svaka gradska vrata. U Tvrđi je i javni vodovod i kanalizacija, a ulice i ceste bile su popločene.⁴²

⁴² I. Mažuran, *Urbanistički razvoj i spomenički značaj osječke Tvrđe*, Osijek, 1974., str. 32; Z. Živaković-Kerže, *Svaštice iz staroga...*, str. 47; I. Mažuran, „Osijek u 18. stoljeću...”, str. 56; D. Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću...*, str. 121-122; *Zemljišna knjiga grada Osijeka (Tvrđa) 1687. – 1821.*, (preveo i priredio Stjepan Sršan), Osijek, 1995., str. 6-7.

Foto 12.

Pogled na Tvrđu – nacrt

Izvor: Arheološki muzej Osijek, 24. kolovoz 2020.

Krunska utvrda na lijevoj obali Drave predstavljala je građevinu s najstrožom vojno-obrambenom funkcijom. Služila je kao mostobran, a organizirana je u tri obrambena pojasa: 1. unutarjni je činio glavni bedem s tri bastiona, dvije kurtine i dva revelina; 2. vanjski pojas bile su glasilje sa skrivenim putem i zborištem i 3. srednji pojas bio je ispunjen rovovima s vodom ispred glavnoga bedema i revelina. Unutarjni pojas glavnog bedema izgrađen je u obliku krune s kazamatima, srednjeg isturenog bastiona i dva krajnja završna šuplja bastiona. Srednji bastion je bio peterkutno utvrđenje ispunjeno nasipom zemlje. U krunskoj utvrdi nalazila se i barutana.⁴³

⁴³ D. Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću...*, 120; V. Kusik, „Spomenička i funkcionalna obnova...”, str.110 - 11.

Foto 13.

Pogled na današnju Tvrđu

Izvor: Fotografija preuzeta iz privatne fotogalerije osječkog fotografa Roka Poljaka, 24. kolovoz, 2020.

ZAKLJUČAK

Polazišna točka ovog istraživanja je pretpostavka da nijedan grad, pa tako niti Osijek, nije produkt slučajnosti. Njegovo je formiranje dinamičan proces u kojem su obuhvaćeni nebrojeni društveno-politički elementi, koji samo uz splet povoljnih okolnosti mogu pokrenuti proces razvoja gradskog naselja. Pretpostavke njegova nastanka također leže i u njegovom geografskom položaju, kojeg podjednako definiraju lokalne i globalne prostorne strukture. U takvom je zamršenom pleteru objektivnih okolnosti, i specifičnosti koje proizlaze iz analize konkretnog grada, teško izdvojiti one elemente koji su bili presudni za razvoj Osijeka onakvoga kakvog ga danas vidimo. Isto tako nećemo pogriješiti ako istaknemo pravni položaj Osijeka kao jedan od značajnijih čimbenika njegova urbanog razvoja. Doduše, pravni položaj Osijeka, kao i drugih naselja, možemo promatrati dvojako: kao posljedicu njegova urbanog razvoja, ali i kao njegovog uzročnika. No, bez obzira na tu činjenicu, pravni je položaj od najstarijih vremena predstavljao jedan od važnijih pokazatelja značaja određenog naselja. S obzirom na povijest naših krajeva, odnosno Osijeka, klasifikaciju naselja po pravnoj kategoriji možemo pratiti od srednjovjekovnog razdoblja. Oslobođenjem od osmanlijske vlasti cijela Slavonija, kao i Osijek, postaju područje pod upravom Ugarske komore. I tek tada počinju procesi sasvim drukčiji od pred turskih vremena. Zbog nedostatnog broja stanovništva, a zbog graničnog područja prema Osmanskom Carstvu, taj se prostor ljudski popunjava. U skladu s prilikama uz vojnički element, Osijek nastanjuju obrtnici, trgovci stranci – koji čine i većinu stanovništva, osobito u Unutarnjem gradu. Do proglašenja kraljevskim slobodnim gradom Osijek će na unutarnjem razvojnom planu korak po korak ovladavati pravnim, ekonomskim i strateško-sigurnosnim instrumentarijem, koji će se jednog trenutka poklopiti s općim odrednicama razvitka habsburške kuće i hrvatsko-ugarskog kraljevstva o trenutku i potrebi dodjeljivanja privilegija. Osijek je postao slobodnim kraljevskim gradom onoga trenutka kada je njegovo okruženje – prilike u carevini i kraljevini – ocijenilo da je za njih isplativije dobiti odjednom pozamašnu svotu novca uz daljnji godišnji “danak”, a ujedno pokazat će se zahvalni i velikodušni prema svojim vjernim podanicima. I kompromis je postignut. Osijek je s novim elanom, građansko-financijskom i upravnom autonomijom osigurao suvremen autonomno-upravni status i snaženje građanskog prosperiteta.

POPIS LITERATURE

1. Brlić, Ante Eugen, *Zbirka poviestnih nadpisa grada Osieka*, Osijek 1943.
2. Bösendorfer / Josip, "Franjevci u Osijeku", *Hrvatski list*, Osijek, 12. svibnja 1933.
3. Bösendorfer / Josip, „Pravoslavni element kao sekundarni faktor u oblikovanju građanskog staleža u Osijeku“, *Osječki zbornik*, II. i III, Osijek 1948.
4. Bösendorfer / Josip, „Tri Petraša“, *Osječki zbornik*, br. II. i III., Osijek 1948.
5. Firingner, Kamilo / Vladimir, Utvić, *Povijest bolničkih ustanova u Osijeku, od 1739. – 1930.*, Osijek 1970.
6. Gaćina, Sonja / Ivanković, Grgur Marko, *Planovi i vedute Osijeka*, Osijek 1996.
7. Ilijanić, Mira / Mirković, Marija, „Prilog dokumentaciji o građevnoj povijesti osječke Tvrđe na prijelazu sedamnaestog u osamnaesto stoljeće“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske (4/1978. – 5/1979.)*, Zagreb 1979. (28-35.)
8. Ingrao, Čarls, *Habzburška Monarhija 1618-1815.*, prijevod Gojko Mišković, Beograd / Novi Sad 2014.
9. Kljajić, Josip, „Prilike u Brodskom Posavlju od 1688. do sredine 18. stoljeća“, *Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa o Slavonskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvoga pisanoga spomena imena Brod*, urednica Zlata Živaković-Kerže, Slavonski Brod 2000.
10. Kusik, Vlastimir, „Spomenička i funkcionalna obnova Krunske utvrde osječke Tvrđe“, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske (4/1978. – 5/1979.)*, Zagreb 1979.(212- 220.)
11. Lentić-Kugli, Ivy, „Dva plana osječke Tvrđe s kraja 17. stoljeća“, *Osječki zbornik (16)*, Osijek 1977.
12. Lončar-Vicković Sanja / Jurković Željka / Strober, Dina, „Trg Vatroslava Lisinskog u osječkoj Tvrđi – povijesni i prostorni razvoj“, *Elektronički časopis Građevinskog fakultea u Osijeku (6)*., Osijek 2013.
13. Mažuran, Ive, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, Osijek 1993.
14. Mažuran, Ive, „Na pragu novog doba“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek 1996.
15. Mažuran, Ive, „Osijek u 18. stoljeću“, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek 1996.
16. Mažuran, Ive, *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek 2000.
17. Mažuran, Ive, *Urbanistički razvoj i spomenički značaj osječke Tvrđe*, Osijek 1974.
18. Plevnik, Božo , *Stari Osijek*, Osijek 1987.
19. Sršan, Stjepan, *Osječki ljetopisi 1686. - 1945.*, Osijek 1993.
20. Vitek, Darko, „Pravni položaj Osijeka u XVIII. stoljeću“, *Scrinia Slavonica*, Slavonski Brod 2005.

21. Vitek, Darko, *Osijek u XVIII. stoljeću – Od zasebnih gradskih jedinica do jedinstvenog grada*, Zagreb, 2004.
22. *Vodič kroz Osijek*, Osijek 1921.
23. Vrbošić, Josip, „Povijesni kontekst nastanka instituta slobodnog i kraljevskog grada 1809. godine“, *Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, sv. 26, Osijek 2010.
24. *Zemljišna knjiga grada Osijeka (Tvrđa) 1687. – 1821.*, (preveo i priredio Stjepan Sršan), Osijek, 1995
25. Živaković-Kerže, Zlata, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868. – 1918.)*, Osijek, 1996.
26. Živaković-Kerže, Zlata, *Svaštice iz staroga Osijeka*, Osijek 2001.
27. Živaković-Kerže, Zlata, *Župna crkva Sv. Mihaela arkandžela u Osijeku*, Osijek 2003.
28. Živaković-Kerže, Zlata, *Osijek – povijest, kultura, umjetnost, prirodne ljepote, [turistička monografija]*, Zagreb 2004.
29. Živaković-Kerže, Zlata, *Voda i grad – Povijest vodoopskrbe grada Osijeka*, Slavonski Brod 2007.
30. Živaković-Kerže, Zlata, „Prvi javni vodovod u Osijeku“, *Scrinea Sclavonica* (8), Slavonski Brod 2008.

POPIS ILUSTRACIJE

SLIKA	STRANICA
1. Veduta Osijeka u 18 st.	3
2. Plan osječke Tvrđe	6
3. Vodena vrata	13
4. Pogled na zgradu Generalata	14
5. Princ Eugen Savojski	15
6. Pogled na Krunsku utvrdu	16
7. Kužni pil	18
8. Pogled na franjevački samostan	19
9. Župna crkva Sv. Mihalea Arkandela	20
10. Pogled na zdenac	21
11. Konačni izgled Tvrđe	23
12. Pogled na Tvrđu - nacrt	24
13. Pogled na današnju Tvrđu	26

SUMMARY

Various written sources, archeological findings as well as the remains of tools attest to the Turkish Osijek during the 16th, 17th and 18th century, as well as to sites that were built during the Ottoman rule. All the evidences that have been collected indicate that Osijek was historically significant town that suffered major transformations over the course of its history. Today the relic enshrined into the urban fabric and structure is the town's oldest, baroque monument. Tvrđa was much more than a military fortress and complex fortification, military object and army. As a town- fortress with the Inner Town, Tvrđa had a crucial impact on the development, structure and appearance of the town as we know it today. The first chronicles written during the Ottoman period give an insight into the everyday life of the population. Moreover, the first plan of Tvrđa shows its form with 4 gates and a hornwerk, while the second plan shows the fortifications as well as the Crown fortress on the left bank of Drava river. The third and the fourth plan significantly differ from the first two since they were based on the construction of the completely new fortress. The fourth plan shows the fortress built in accordance with the most advanced construction achievements of the period. This paper follows the changes and construction of the new objects, as well as the cultural achievements and famous people that Osijek is proud of today.

Key words: Osijek city, urban history, legal position